

A zsidó vallásváltások alakulása és indítéka 1896 és 1914 között

A Magyar statisztikai évkönyv által közölt éves kimutatások szerint a szorosan vett, vagyis Horvátország-Szlavónia nélkül értendő Magyarországon 1896 és 1914 között 8452 zsidó tért át valamelyik keresztény vallásra, éves átlagban 445-en. Az áttértek mellett 418 izraelita vált felekezeten kívülivé, vagyis hagyta el felekezetét anélkül, hogy betért volna valamely más felekezetbe. 1896 és 1914 között tehát összesen 8870 zsidó hagyta el vallását. Ugyanezen időszakban, pontosabban 1897 és 1914 között az állami statisztika 496 „visszatérési eset”-et regisztrált, vagyis a korábban, alkalmasint persze jóval 1896 előtt áttértek közül ennyien tértek vissza az izraelita vallásra, míg a 418 felekezeten kívülivé vált zsidó közül 105-en léptek vissza az izraelita felekezet kötelékébe. A „nettó” veszteség 8269 fő.¹

Az áttérések folytán ért demográfiai veszteség tekintetében a zsidó felekezet 1896 és 1910 között a negyedik helyről a másodikra lépett elő. 1896 és 1899 között a zsidó vallásból, illetve vallásra történt ki- és betérések (visszatérések) eredményeképpen a zsidó felekezet összesen 804 főt veszített, ekkor még kevesebbet, mint az evangélikusok, a reformátusok és a görögkeletiek. 1900 és 1905 között a harmadik helyre került, összesen 2340 fős veszteséggel, míg a görögkeletiek 3056 főt, a reformátusok pedig 3623 főt veszítettek. 1906 és 1910 között már csak a refor-

¹ Az adatok éves bontására lásd a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal által 1897 és 1916 között kiadott *Magyar statisztikai évkönyv* 4–22. évfolyamait. Megjegyzendő, hogy 1907-től, minden bizonnyal annak következtében, hogy a baptisták 1905-ben elnyerték az *elismert* vallás státuszát, a statisztikai táblázat közölte a baptista vallásról/vallásra történt áttéréseket is. A táblázat 1898-tól évről évre azonos címe, „a törvényesen bevett felekezetek között előfordult áttérések Magyarországon” viszont nem változott, vagyis 1907-től kezdve tulajdonképpen félrevezető volt, hiszen a baptista vallás „elismert” volt, de nem „bevett”.

mátusok könyvelhettek el nagyobb veszteséget. Az áttérések folytán ekkor az izraelita felekezet 1902 főt, a református felekezet 2360 főt veszített.²

Ami ennél fontosabb és szignifikánsabb: a zsidó vallást elhagyók száma ebben az időszakban arányosan is, vagyis a zsidó népességszám növekedését meghaladó mértékben emelkedett. Ha az 1898–1902, illetve az 1908–1912 között áttértek éves átlagát a magyarországi zsidó lakosság 1900-as, illetve 1910-es összlétszámához viszonyítjuk, kitűnik: a századfordulón 1956 zsidóra, tíz évvel később 1789 zsidóra jutott egy áttérés, vagyis a konvertiták száma tendenciálisan növekedett. Ha a *zsidó vallást elhagyók*, vagyis az áttértek és a felekezeten kívülivé váltak együttes számát nézzük, az emelkedő tendencia még markánsabb: 1898–1902 között évente átlagosan 1908 zsidóra, 1908–1912 között 1692 zsidóra jutott egy kitérés.³

Az arányos emelkedés Budapesten is tetten érhető. Ha a Pesti Izraelita Hitközség (továbbiakban: PIH) rabbi-hivatalánál 1898–1902, illetve 1908–1912 között kitérésüket bejelentő felnőttek számának éves átlagát egybevetjük a hitközség fennhatósága alá tartozó IV–IX. kerületek 1900-ban és 1910-ben mért, az 5000 főre becsülhető s az áttérés csábításával szemben mondhatni immunis ortodox népességgel csökkentett izraelita lakosság számával, kiderül: az 1900-as évek körül 901, az 1910-es évek környékén már csak 758 zsidó hitű lakos jutott egy kitérőre.⁴

²Ld. a *Magyar statisztikai évkönyv* 1899 és 1910 között kiadott 7., 11., 13., 16. és 18. évfolyamainak 370., 399., 417., 417. és 416. oldalát.

³A számítások alapja a *magyar statisztikai évkönyveknek* az adott évekre vonatkozó adatai az áttérésekről és a felekezeten kívülivé váltak számáról.

⁴*Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve*. 4. évf. 1899–1901. Bp., 1904, 36. o.; *Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve*. 11. évf. 1909–1912. Bp., 1914, 41. o. Ld. ezen kívül a PIH előjáróságának az adott évekre vonatkozó jelentéseit. Az 1870-ben alakult „budapesti”, tagjai lakóhelyét tekintve a főváros VI–VII. kerületeire szorítkozó ortodox hitközség pontos létszámát nem ismerjük. Az ortodox hitközségnél, illetve a PIH-nél 1886–1889, 1892–1894, valamint 1896–1897 között regisztrált éves születések számainak összevetése alapján a hivatalos nevén Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség tagjainak száma a századfordulón maximum 5000 főre tehető. Az 1886–1889-es évekre: Prepuk Anikó: A területi átrétegződés vizsgálata Pest ortodox kereskedői között (1873–1895). *Magyar Történelmi Tanulmányok*, Vol. 21, 1988, 44. o.; Az 1892–1894-es évekre: *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve*. 1. évf. 1894. Bp., 1896, 283. o. Az 1896–1897-es évekre: FRISCH ÁRMIN: Az egyházpolitika jegyében. In: Bacher Vilmos – Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv*. 1899. Izraelita Magyar Irodalmi Tár-

Éves bontásban az áttérések országos szinten 1896-tól 1901-ig folyamatosan emelkedtek, 1898-ig csekély, 1899 és 1901 között rohamosabb mértékben. Míg 1896-ban 220, 1901-ben 544 zsidó tért át Magyarországon, vagyis majdnem két és félszer annyian, mint a Millennium évében. Az áttérések száma ezután annyiban stabilizálódott, hogy az 1901-ben áttért 544 zsidónál a korszakunkban egyedül 1909-ben tértek át többen, pontosan egy fővel. Öt (illetve az utolsó periódusra négy) éves bontásban az áttérések éves átlaga folyamatosan növekedett, bár 1900-tól lassabb ütemben. Míg 1896 és 1914 között éves átlagban 445-en tértek át, 1896–1900 között 321-en, 1901–1905 között 476-an, 1906–1910 között 490-en, 1911–1914 között 505-en (egész számra kerekített adatok). A felekezeten kívülivé válók számának alakulása nagyjából hasonló trendet mutat. A rendkívülinek számító 1896-os év után, amikor Magyarországon összesen 28 zsidó vált felekezeten kívülivé, a növekedés csak 1904-től ugrott meg, ezután viszont nagyobb ütemű volt. 1896 és 1914 között éves átlagban 22-en hagyták el a zsidó vallást anélkül, hogy betértek volna valamely keresztény felekezetbe. A fejlődés öt (illetve négy) éves bontásban és egész számra kerekítve a következő: 1896–1900: 13; 1901–1905: 17; 1906–1910: 24; 1911–1914: 36.⁵

A PIH-nél a zsidó felekezetből kilépésüket bejelentő felnőttek száma úgyszintén fokozatos emelkedést mutat. A növekedés itt 1901-ben ugrott meg, de nem oly mértékben, mint országos szinten. Az 1896 és 1914 között kitérő 3737 felnőtt közül legkevesebben 1896-ban tértek ki (120-an), legtöbben 1912-ben (249-en), az egész korszakra nézve évente átlagosan 197-en. Öt (illetve négy) éves bontásban 1896–1900 között évente átlagban 141-en jelentették be kitérésüket, 1901–1905 között 192-en, 1906–1910 között 226-an, 1911–1914 között 234-en.⁶

sulat, Bp., 1899, 203–204. o.

⁵Ld. a *Magyar statisztikai évkönyv* adott éveit, illetve az áttérésekre vonatkozó összegző táblázatot in: ZEKE GYULA: Statisztikai mellékletek. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. I–II. köt. Bp., MTA Filozófiai Intézet, 1990, I. köt., 194. o.

⁶Ld. a Pesti izr. hitközség előljáróságának jelentéseit az 1896–1914. közigazgatási évekről. Az 1899-es és az 1900-as jelentést sajnos nem sikerült megtalálnunk. Az 1901-es jelentés szerencsére megadja az 1900-as év kitérés adatait is. Az 1899-es évre nézve az azt megelőző és követő évek átlagával számoltunk.

Az egyházpolitikai törvények bevezetése és az első világháború kitörése között az áttérések Magyarországon tehát mind abszolút számokban, mind a zsidó népesség arányában fokozatosan növekedtek. Szemben viszont az 1848-as, illetve az 1882–1886-os évek áttérési lázával,⁷ a korszakunkban hasonló volumenű áttérési hullámról nem beszélhetünk, csupán egy, az 1900-as évekig erősebb, majd ezt követően lassabb mértékű növekedésről.

Noha az antiszemitizmus nem tekinthető az 1848-ban, majd 1882–1886 között hirtelen megugró áttérések egyedüli kiváltójának, nem kétséges, hogy erősen nyomott a latban. Kérdés tehát, vajon az áttérés alakulása 1896 és 1914 között milyen valószínűséggel, milyen mértékben köthető a politikai és társadalmi életben megnyilvánuló zsidóellenességhez. Az egyházpolitikai küzdelmek ideje egyszerre jellemezhető a liberális állam kiépítésének utolsó nagy periódusaként és a dualizmus válságkorszaka kezdeteként. A jellegében egyre inkább állagörző liberalizmus ideológiai vonzereje csökkent, az új típusú konzervativizmussal szemben defenzívába szorult. Az egyházpolitikai törvények elleni tiltakozásul 1895 januárjában létrejött, a parlamenti pártok között 1896-tól a dualizmus végéig helyet foglaló Katolikus Néppárt révén a magyar pártpolitikai életben újfent megjelent egy antiszemita párt, amely Istóczy Győző 1883 októberében alakult s az évtized végére kimúlt pártjával ellentétben a parlamenti politikának immár stabil részesévé vált. A Néppárt hivatalos programja nem tartalmazott ugyan nyíltan antiszemita tételeket, bár kérdés, hogy a pártprogramban kifejezett elsődleges politikai törekvés: a magyar társadalom *keresztény jellegének* a védelme a *nem keresztényekben*, vagyis a zsidókon kívül kivel szemben is tarthatta volna megvédendőnek a társadalmat.⁸ Túl a pártprogramon, a politikai konjunktúra ihlette kisebb megszakításoktól eltekintve a Néppárt parlamenti képviselői és a párt hivatalos orgánumaként működő *Alkotmány* c. napilap *flyamatosan* hangot adtak antiszemita nézeteknek, az *Alkotmány* zsidóellenessége számos ízben a radikális antiszemitizmusig, vagyis a jogegyenlő-

⁷ KONRÁD MIKLÓS: *A zsidók áttérése Magyarországon a reformkor és az első világháború kitörése között*. PhD Disszertáció, Debreceni Egyetem, 2011, 172–185. o.

⁸ A párt programját közli: MÉREI GYULA – PÖLÖSKEI FERENC: *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. ELTE-Eötvös Kiadó, Bp., 2003, 164–166. o.

ség (részleges) visszavonásának követeléséig, illetve a pogrommal való alig burkolt fenyegetőzésig fokozódott.⁹ Noha az országos politikában a Néppárt komolyabb súllyra nem tett szert, a koalíciós kormányzat tagjaként 1906 és 1909 között a hatalom részesévé vált. A Néppárt mellett a dualizmus utolsó évtizedében egyre aktívabb politikai katolicizmus számos társadalmi szervezetet hozott létre, köztük az 1908-ban alapított, 1914 végén 285 000 taggal bíró, hivatalosan nem, de belső kommunikációjában egyértelműen antiszemita Katolikus Népszövetséget.¹⁰ A katolikus egyházon belüli szélsőjobboldali irányzat élén álló jezsuita rend magyarországi tartománya által szervezett Mária Kongregációk, amelyeknek célja egy militáns katolikus politikai elit kitermelése volt, növekvő befolyással rendelkeztek a keresztény középosztály körében.¹¹ Az 1890-es években tapasztalható jelentős enyhülést követően a közhivatalokba való belépés terén a zsidó vallásúakat sújtó diszkrimináció a századfordulótól kezdve újfent megerősödött. A tudományos életben, az egyetemen már az 1900-as évek elejétől, az Akadémián Eötvös Loránd 1905-ös lemondását követően fokozottan felerősödtek az antiszemita eszmék, ami az 1901-es ún. keresztmozgalom mellett számos (kitért) zsidó tudós, így a zsidó hitű Marczali Henrik, Kármán Mór és Acsády Ignác, illetve a konvertita Simonyi Zsigmond, Pikler Gyula vagy Somló Bódog

⁹Ld. p. a napilap következő cikkeit: *Antiszemitizmus*, 1896. júl. 11., 1. o.; PETRÁSSÉVICH GÉZA: *A zsidó vérvád*, 1902. máj. 7., 1–2. o.; BONITZ FERENC: *Az a nép*, 1906. febr. 11., 1–2. o.; *A koalíció és a zsidóság*, 1906. okt. 5., 1. o.; *A numerus clausus*, 1907. jan. 12., 1. o.; DR. GRIEGER MIKLÓS: *A zsidó kolera*, 1910. okt. 2., 5. o.; SOMOGYI: *Zsidók ingatlanszerzési joga*, 1911. aug. 29., 2. o.; MIKLÓSSY ISTVÁN: *Zsidóság a külföldön és nálunk*, 1911. szept. 17., 2–3. o.; -szky.: *Szomorú statisztika*, 1911. okt. 14., 2–3. o.; ANKA JÁNOS: *A zsidók Magyarországon*, 1914. ápr. 12., 36–39. o. A Néppártról ld. SZABÓ DÁNIEL: *A Néppárt 1895–1914*. Kandidátusi értekezés. Oszk Kézirattár, Diss. 242.

¹⁰A taglétszámról: *A Katolikus Népszövetség tíz éve. 1908–1918. A Katolikus Népszövetség elnökségének jelentése*. Katolikus Népszövetség Kiadása, Bp., 1918, 15. o. A szövetség antiszemita diskurzusának pár jellemző példája: Zboray Miklós: *Tanuljunk összetartást*. In: *A Katolikus Népszövetség naptára 1911-re*. Ötödik évfolyam, Kiadja a Katolikus Népszövetség, Bp., 1910, 67–70. o.; *Előadási anyagok gyűjteménye. Katolikus körök, egyesületek és szervezetek vezetőinek használatára*. I. köt. Kiadja a Katolikus Népszövetség, Bp., 1912, különösen: 45., 147., 164–166., 168–169. o.; *A katolikusok vagyoni helyzete Magyarországon*. Katolikus Népszövetség, Bp., é. n. [1914.]

¹¹SZABÓ MIKLÓS: *Középosztály és új konzervativizmus. Harc a politikai katolicizmus jobb-szárnya és a polgári radikalizmus között*. (1974) In: *Uő: Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Medvetánc, Bp., 1989, 185–188. o.

ellen intézett intrikákban, támadásokban is megnyilvánult.¹² Az 1890-es évekre gazdasági hatalmát tekintve az arisztokráciával konkuráló zsidó nagypolgárság politikai térnyerésének visszaszorítását, vagyis a nagybirtok politikai súlyának fenntartását célzó agrárizmus, élén a német *Bund der Landwirte* mintájára 1896-ban alakult Magyar Gazdaszövetséggel, jelentős befolyást nyert Széll Kálmán kormányában (1899–1903), majd domináns súlyra tett szert a koalíciós kormányzat időszakában. Tény, hogy miután az agrárvámok felemelésével elérte egyik fő követelését, az agrárius és az úgynevezett merkantilista tábor közötti harc jócskán vesztett erejéből. A Szabadelvű Párt utódaként 1910-ben hatalomra jutó, Tisza István által uralt Munkapárton belül a két tábor között kialakult egy kényes, de működőképes egyensúly.¹³ A kulturális életben viszont, nem kis részben a kongregációk tevékenységének köszönhetően, 1910 után is egyre erősödött az értelmiségellenes, a zsidókat a szociáldemokráciával, a *Huszádik Század* polgári radikális köreivel, a szabadkőművességgel, illetve a Galilei Körrel összemosó antiszemitizmus, míg a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium költségvetésének tárgyalásakor a parlamenti viták úgyszintén rendre zsidózásba fulladtak.

Nem vitás: szemben a két világháború közötti időszakokkal, amelyben az antiszemitizmus L. Nagy Zsuzsa szavaival „az egész politikai közéletet meghatározó tényezővé vált”,¹⁴ 1914 előtt, amint összegezte Nathaniel Katzburg, „a zsidóellenes áramlatok hatása korlátozott maradt. A politikai establishment elutasította az antiszemitizmust.”¹⁵ Az sem vitás viszont, hogy az 1890-es évek közepe és az első világháború kitérése kö-

¹² GUNST PÉTER: *Marczali Henrik*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983, 155–164. o.; Uő: *Marczali Henrik (ami az emlékezésekből kimaradt)*. In: *Marczali Henrik: Emlékeim. (1929-1931) Múlt és Jövő*, Bp., 2000, 329–335. o.; SZABÓ MIKLÓS: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867-1918)*. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2003, 184–209. o.

¹³ SZABÓ MIKLÓS: *Nemesi és polgári liberalizmus*. In: Lackó Miklós (szerk.): *Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből*. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2001, 135–140. o.

¹⁴ L. NAGY ZSUZSA: *Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok 1919–1931)*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980, 30. o.

¹⁵ KATZBURG, NATHANIEL: *Hungary and the Jews. Policy and Legislation 1920–1943*. Bar Ilan University Press, Ramat Gan, 1981, 22. o. Katzburg könyve magyarul is megjelent, az idézetet azonban saját fordításunkban közöljük, a stilizáló magyar fordítás pontatlanul adja át a szerző lényegretörő stílusát. Ld. KATZBURG, NATHANIEL: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943*. Bábel Kiadó, Bp., 2002, 22. o.

zött úgy a Néppárt, a szerény Keresztényszocialista Párt, illetve az *ecclesia militans* különféle szervezetei tevékenységében megnyilvánuló politikai antiszemitizmus, mint a tudományos életben tetten érhető kulturális antiszemitizmus vagy a zsidók társadalmi integrációjának megtorpanásában kifejeződő társadalmi antiszemitizmus fokozatosan felerősödött. Ugyancsak kétségtelen, hogy az első világháborút megelőző majd két évtized során a zsidó felekezeti lapok, s különösen a neológ zsidó közbeszéd alakításában döntő súlyú *Egyenlőség* a zsidók helyzetét egyre növekvő aggodalommal, elkeseredettséggel, sőt, fokozódó reményvesztettséggel nézték. Az *Egyenlőség* kiábrándultságának sokatmondó jele, hogy az ország zsidó és keresztény lakosainak egybeolvadását évtizedeken át hangoztató diadaljelentések a háborút megelőző években szinte teljesen eltűntek a hetilap hasábjairól – hogy a háború kitörésekor visszatérjenek, oly elsöprő, mint efemer lelkesedéssel.¹⁶

A bennünket jelen esetben érdeklő kérdés az, vajon a magyar zsidók százazezreire s közülük azokra, akik ez időben tértek át, milyen hatással lehetett a korszak antiszemitizmusa? Az antiszemiták cselekedetei és kijelentései az antiszemitizmus gyakorlatáról, ideológiájáról és érzelmvilágáról informálnak, önmagukban nem mondanak semmit arról, hogy a növekvő zsidóellenességet hogyan élte meg az a társadalmilag és kulturálisan polarizálódott neológ zsidóság, amelynek érzelmeire nézve a zsidó felekezeti kiadványok pótolhatatlan, de torzító tükre alapján sem lehet biztos következtetéseket levonni.

Objektivitást nyilván a visszaemlékezésektől sem lehet elvárni, reprezentativitást még kevésbé, ráadásul a zsidótörvények árnyékában, illetve a vészkorszak után keletkezett írásokra óhatatlanul ránehezedett a dualizmus utáni korszakok tapasztalatának súlya. Ez viszont két ellentétes irányban is befolyásolhatta a szerzőket: vezethette őket arra, hogy kicsinyítsék a dualizmuskori antiszemitizmus jelentőségét, de arra is, hogy felnagyítsák azt, mintegy „egyenes” utat vázolván fel az emancipációtól a gázkamrákig. Talán mégis szignifikáns tehát, hogy több (nem kitért) zsidó által írt visszaemlékezésben a századforduló alapvetően *békés* kor-

¹⁶Ld. KONRÁD MIKLÓS: Az antiszemitizmus zsidó percepciója Magyarországon az első világháború előtt. *Múlt és Jövő*, Új folyam, 16. évf., 2005/3., 70–80. o.

szakként jelenik meg, mint egy olyan időszak, amelyben az antiszemitizmus a szerzők szerint nem játszott jelentős szerepet a zsidók életében.

„Minek felidézni a boldog múltat, amikor a szellem érvényesülését se felekezeti, se faji sorompók el nem zárták?”, írta 1941-ben Csergő Hugó (1877–1944). Jelen korának antiszemitizmusa Csergő esetében nyilvánvalóan megszépítette fiatalkori emlékeit, mindenesetre az „egyetlen antiszemita megnyilatkozás”, amelyet 1941-ből a Millennium éveire visszaneézve felelevenített, a vele együtt a *Fővárosi Lapok*nál dolgozó Lipcsey Ádám kifakadása volt, „aki látva, hogy a szerkesztőségi vacsorán cukrot hintek a túrós csuszámra, felháborodva förmedt rám: – Micsoda zsidó tempó ez, cukrozottan enni a túrós csuzát?!”¹⁷ A kabarészínész Boros/Boross Géza (1886–1955) 1942-ben megjelent visszaemlékezéseiben a világháború előtti évek úgyszintén békebelivé szelídültek: „Ki gondolt arra, hogy egyszer majd olyan világ jön, amikor a legnagyobb gyötrelmeket nem a poloskák okozzák, amikor tavasszal más problémánk is lesz, mint az, hogy drága-e a Salvator sör s ha nagyon fel akarunk habo-rodni, nem a pesti aranyifjakra gondolunk. Úgy éreztük, hogy a verőfény és a gondtalanság örökké fog tartani.”¹⁸

A falun, illetve kisvárosban született, a korszakot még gyermekként-serdülőként megélt és emlékeiket már a Holocaust után lejegyzett zsidók visszaemlékezéseiben is inkább a korszak békés jellege dominál. „Igaz, ha vérvád nem volt, de volt antiszemitizmus Devecserben”, emlékezett vissza a devecseri rabbi fiaként felnőtt, a vészorszak előtt Amerikába vándorolt szemészorvos, Links Arthur (1900–1988). „Homályosan emlékszem egy »Új Lap« nevű újságra, amit Kulcsár szabómester úrnál láttam, és amelyben olyan csúnya, sasorrú zsidók karikatúráival találkoztam. És még későbből emlékszem egy újonnan megnyílt boltra, amire az volt kiírva, hogy Keresztény Fogyasztási szövetkezet. Valami »antiszemita« Zichy gróftól hallottam emlegetni ezzel kapcsolatban.”¹⁹

¹⁷CSERGŐ HUGÓ: A magyar zsidóság szerepe a századforduló szellemi életében. In: *Zsidó írások... 5701 szivanra*. Összegejtötte: Wasserstrom Sándor. Wasserstrom Sándor kiadása, Bp., 1941, 11–13. o.

¹⁸BOROS GÉZA: „Folik vagy nem Folik?” *Egy kuplénekes emlékei*. Szerző kiadása, Bp., 1942, 80. o.

¹⁹LINKSZ ARTHUR: *Harc a harmadik halállal. Ifjúkorom Magyarországon*. Magvető, Bp., 1990, 244. o. A Katolikus Körök Országos Szövetsége által 1902-ben alapított *Új Lap* a kor leg-

De mindennek csekély jelentősége volt: „Különben ez a jelenség, anti-szemitizmus, devecseri, gyerekkori, paradicsomi személyes élményeim között alig szerepel. A zsidók kiegyezés korabeli »emancipációja« és a zsidó vallásnak valamikor nem sokkal később a »bevett« felekezetek közé való »receptiója« fényes csillagokként ragyogtak a magyar égen. (Az idézőjeles szavakat még ma is apám szájából hallom.)”²⁰ Az emlékeit 1981-ben papírra vető könyvkereskedő és bibliográfus Práger Miklósnak (1904–1984) még ennyi „antiszemita” emléke sem volt Kiskunhalason töltött gyermekkoráról. „A keresztény lakossággal való együttélés a háború előtti korai emlékeim szerint zavartalan volt.”²¹ A vele egy évben egy kis Veszprém megyei faluban született Jacob Katz (1904–1998), a zsidó történetírás kimagasló alakja a következőképpen összegezte e kérdést érintő emlékeit: „A kor békességét és biztonságérzetét az olyan kis falvakban is érezni lehetett, mint nyugat-magyarországi szülőfalumban, Magyargencsen. Ez a békesség jellemezte a lakosság nem zsidó részének életét, valamint a keresztények és a körükben élő féltucatnyi zsidó család között fennálló kapcsolatot is.”²²

A zsidó szerzők visszaemlékezéseiben persze számos emlék szól kisebb-nagyobb, könnyebben vagy fájdalmasabban megélt antiszemita sérelemeről.²³ E sérelmek azonban egyes, a zsidó hitben megmaradt szerzőknél, így Gelléri Andor Endrénél nem hagytak kevésbé sajnó emléket, mint az áttérés mellett döntő Fenyő Miksánál, vagy Harmos Ilonánál, Kosztolányi Dezső feleségénél.²⁴

elterjedtebb katolikus népűjsága volt. A krajcáros napilapot a radikális antiszemita Petrássevich Géza szerkesztette. A Zichy grófra utalás itt valószínűleg nem Zichy Nándorra, a Néppárt alapítójára, hanem az egy ideig néppárti, később munkapárti Zichy Jánosra vonatkozik.

²⁰ Uo. 239. o.

²¹ *Práger Miklós emlékei*. Magyar Zsidó Levéltár, XIX: Hagyaték.

²² KATZ, JACOB: *With My Own Eyes. The Autobiography of an Historian*. University Press of New England, Hanover/London, 1995, 1–2. o.

²³ WELTNER JAKAB: *Milliók egy miatt. Emlékek*. Szerző kiadása, Bp., 1927, 24. o.; ZSOLT BÉLA: *Villámcsapás. (Schwarz András önéletrajza)*. Pantheon, Bp., é. n. [1937], 72., 75–78., 110–111., 130. o.; GELLÉRI ANDOR ENDRE: *Egy önérzet története*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1966, 140–141., 189–193. o.; BRÁMER FRIGYES: *Zsidó élet Pesten a század elején*. In: Scheiber Sándor szerk.: *Évkönyv. 1977/78. Magyar Izraeliták Országos Képviselője*, Bp., 1978, 94. o.; HOFFMANN JÁNOS: *Ködkárpit. Egy zsidó polgár feljegyzései 1940–1944*. Szombathely Megyei Jogú Város kiadványa, Szombathely, 2001, 40–41. o.

Az áttérés mindig összetett hatások eredménye, amely hatások egyike, így az antiszemitizmus sem vezetett okvetlenül a zsidó felekezettel való hivatalos szakításhoz. Amennyiben egyeseknél ahhoz vezetett, a kérdés az, vajon milyen súllyal szerepelt pontosan az áttérés melletti döntés meghozatalában.

Amennyiben elfogadjuk, hogy az elsősorban antiszemitizmus kiváltotta vallásváltás a menekülés egy formájaként értelmezhető, úgy e menekülésnek más formákban is meg kellett (volna) nyilvánulnia. Ilyennek tekinthető a kivándorlás, illetve az öngyilkosság. E jelenségeket a történészek más országokra vonatkoztatva már felhasználták a zsidólét önpercepciójának lehetséges mutatóiként. Mondani sem kell, persze, hogy a kivándorlást vagy az öngyilkosságot messze nem feltétlenül az adott személy zsidó volta miatt esetlegesen elszenvedett sérelmek váltották ki. Todd Endelman és David Vital mégis szignifikáns viszonyt lát a hosszú 19. századi német antiszemitizmus és német zsidók körében tendenciáisan növekvő arányú öngyilkosságok között, aminthogy Endelman ugyancsak nem tartja véletlennek, hogy míg 1810 és 1910 között 200 000 zsidó hagyta el Németországot, a zsidók integrációja előtt jóval kevesebb akadályt emelő Franciaországban a zsidók kivándorlása ropant csekély maradt.²⁵

Az 1900-as évek Magyarországon azonban a zsidó vallásúaknak sem a kivándorlók, sem az öngyilkosok körében mért aránya nem utal a zsidó lakosság növekvő menekülési vágyára. Az egész Magyar Királyság népességének 1910-ben 4,5%-át kitevő izraeliták az 1905 és 1907 között kivándorlóknak csak 2,9%-át tették ki, és ez az arányszám a következő években sem emelkedett: 1911 és 1913 között pont ugyanannyi volt, mint az előbbi időszakban, míg abszolút számokban 15 327-ről 7728-ra

²⁴FENYŐ MIKSA: *Önéletrajzom*. Argumentum, Bp., 1994, 49–56. o.; KOSZTOLÁNYI DEZSŐNÉ HARMOS ILONA: Burokban születtem. Ifjúkori memoár. In: Uő.: *Burokban születtem. Memoár, novellák, portrék*. Noran, Bp., 2003, 116., 123–124. o.

²⁵ENDELMAN, TODD M.: Anti-Semitism and Apostasy in Nineteenth-Century France. A Response to Jonathan Helfand. *Jewish History*, 5. évf., 1991/2., 62–63. o.; Uő.: Jewish Self-Hatred in Britain and Germany. In: Michael Brenner – Rainer Liedtke – David Rechter (szerk.): *Two Nations. British and German Jews in Comparative Perspective*. Mohr Siebeck, Tübingen, 1999, 342. o.; VITAL, DAVID: *A People Apart. A Political History of the Jews in Europe 1789–1939*. Oxford University Press, Oxford/New York, 1999, 316. o.

csökkent.²⁶ Noha a harcos katolicizmus sajtójának megszervezésében és terjesztésében döntő szerepet játszó Bangha Béla egy 1912-ben kiadott pamfletjében a zsidók morális korrumpáltságának bizonyítékát – többek közt – éppen abban vélte felfedezni, hogy „a zsidók körében [...] az öngyilkosság rendkívül nagy arányokat öltött”,²⁷ a statisztika ennek ellenkezőjét mutatja. Míg a budapesti lakosságnak 1910-ben 23,6%-a tartozott az izraelita felekezethez, a fővárosban a háborút megelőző évtized során életüket önkéntesül kioltók között a zsidó hitűek aránya ennél mindig alacsonyabb volt, ráadásul csökkenő tendenciát mutatott: 1904-ben a fővárosban öngyilkosságot elkövetők 18,34%-a volt izraelita, 1911-ben 16,75%, 1914-ben 15,10%.²⁸

Mindez kétségessé teszi, hogy az 1896-1914-es időszakban a növekvő áttérésekben az antiszemitizmus szerepelt volna legdöntőbb súllyal. E kétségünket az áttérések és a zsidóellenesség konjunkturális alakulása közötti párhuzam hiánya is fokozza. Az áttérések számának 1901-ig tartó gyors emelkedése elvileg magyarázható volna a növekvő antiszemitizmussal, pontosabban: azon remény szertefoszlásával, hogy az egyházpolitikai törvényekkel és a zsidó felekezet recepciójával a magyar zsidóság a Millennium évéhez érve végleg befogadtatott. Az áttérések magyarázatként tekinthetnének arra is, hogy a vallásváltások abban az 1901-es évben érték el egyik csúcspontukat, egy év alatt 441-ről 544-re emelkedvén, amikor a keresztmozgalom, valamint a Szent Imre Kör majd a Néppárt által Pikler Gyula ellen intézett támadások mellett az agrárius tábornak, úgy tűnt, reális esélye volt arra, hogy a kormányzó Szabadelvű Párt domináns áramlatává váljék. 1901-ben nemcsak Ady Endre vélte úgy, hogy az ország egyes részein „veszekedett, vad antiszemitizmus dühöng”,²⁹ az *Egyenlőség* vezércikkeit ekkoriban jegyző Kóbor Tamás az 1880-as években is erősebb antiszemitizmusról beszélt: „A tiszta-eszlári eset óta Ma-

²⁶ *A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899–1913.* Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat, 67. Bp., 1918, táblás kimutatások, 35. o.

²⁷ BANGHA BÉLA: *A kereszténység és a zsidók.* Mária Kongregáció, Bp., 1912, 15. o.

²⁸ Az 1904-es évre: *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve* 7. évf., 1904, Bp., 62. o. Az 1911–14-es évekre: Melly József: *Az öngyilkosságok Budapesten és az európai nagyvárosokban.* Statisztikai közlemények. 56/2. köt. Bp., 1928, 40. o.

²⁹ ADY ENDRE: A zsidó pipája. (Nagyváradai Napló, 1901. szept. 28.) In: *Uő: Publicisztikai írásai.* I. köt.: 1898-1904. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1977, 176. o.

gyarországon nem grasszált annyira az antiszemitizmus, mint most. Ennél fogva most jobban grasszál, mint akkor. Mert akkoriban intrika, hazugság, összeesküvés és egy szörnyű vád kellett, hogy a szenvedélyeket felkorbácsolják, ma nem kell hozzá semmi, legföljebb egy Pikler-ügy.”³⁰ Ha viszont az áttérések 1901-ig történő, valóban gyors emelkedését elsődlegesen az antiszemitizmussal magyarázzuk, érthetlenné válik, hogy a zsidó vallásváltások száma miért nem ugrott meg jelentősen az agráriusok uralta és az antiszemita Néppárt részvételével létrejött koalíciós kormány éveiben, amikor a kormányzat – amint ez kitűnt az agrárius, illetve néppárti szövetkezetek támogatásában és a VKM politikájában –, valamint a képviselőházban uralkodó közhangulat egyértelműen ellenségesebb volt a zsidókkal szemben, mint az 1900-as évek fordulóján. 1909-ben az áttérések egy fővel meghaladták ugyan az 1901-es csúcst, de szempontunkból ennek az évnek csak első hónapjai számítanak, a Wekerle-kormány első, áprilisi lemondásától a politikai év már a koalíciós kormányzat agonizálása és belátható kimúlása jegyében telt el. 1907-ben és 1908-ban viszont, vagyis azokban az években, amikor a Függetlenségi Párt az *Egyenlőség* szerint „antiliberalis és antiszemita hordalék”-ká vált, míg a Néppárt „terrorisztikus, klerikális” politikája ugyancsak a zsidó hetilap szerint „a koalíciós többségben ipso facto irányító elvé lett”,³¹ jóval kevesebben tértek át, mint a politikai légkört tekintve a zsidók számára jóval nyugalmasabb 1903-as év során.

Nem kétséges: az áttérések zömét *végeredményben* a zsidóellenesség váltotta ki, hiszen egy, a zsidók iránt táplált előítéletektől mentes társadalomban a zsidóságtól való fokozatos, több nemzedéken át húzódo esetleges elsodródás csak elvétve nyilvánul meg a vallással való formális, felekezeti szakításban és a többségi társadalom (valamelyik) vallásának felvételében. Ám az áttéréseknek az első világháborút megelőző két évtized során mutatkozó növekedését megítélésünk szerint *elsődlegesen* nem az antiszemitizmusnak a politikai diskurzusban, a közszférában mutatkozó diszkriminációban, avagy a társadalmi integráció megakadályában tapasztalható felerősödése, hanem az antiszemitizmussal, s így az

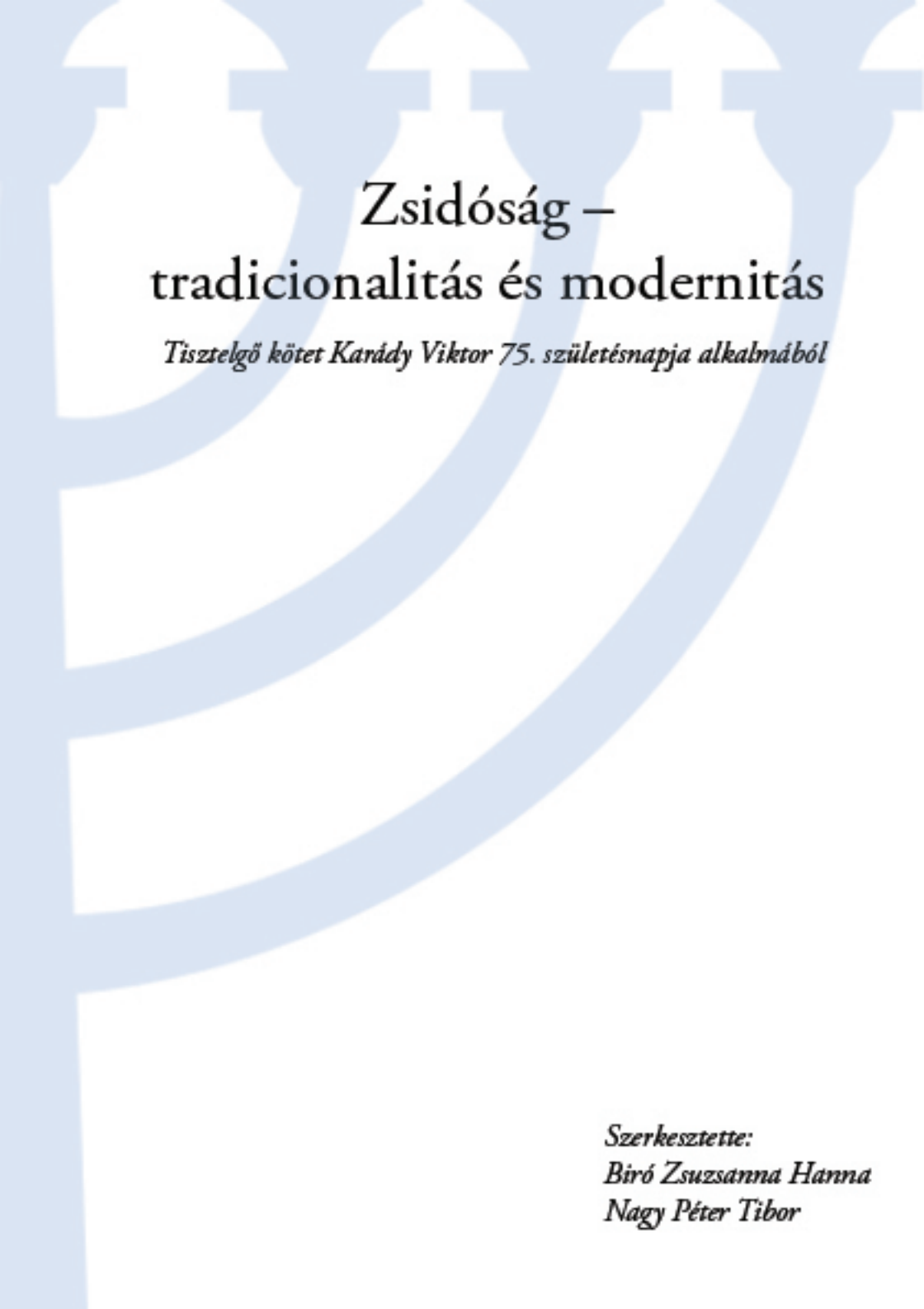
³⁰KÓBOR TAMÁS: Le a zsidókkal!. *Egyenlőség*, 1901. máj. 5., 1. o.

³¹SPECTATOR: A függetlenségi párt züllése. *Egyenlőség*, 1907. jan. 13., 2. o.; Hozzászólás. *Egyenlőség*, 1908. szept. 13., 4. o.

áttérés kísértésével szemben tanúsított – a zsidó valláshoz és közösséghez való kötődés alábbhagyásával arányosan csökkenő – tűrőképesség és ellenállási erő *gyengülése* magyarázza. Egy keresztény többségű, a zsidókkal szemben előítéleteket tápláló társadalomban előnyösebb kereszténynek lenni, mint zsidónak, pontosabban: hátrányosabb zsidónak lenni, mint kereszténynek. Minél inkább volt valaki indifferens önnön zsidósága iránt, minél kevesebbet, kevesebb pozitívumot jelentett ez számára, annál valószínűbb volt, hogy azon hitsorsosához képest, aki vallásához, illetve akárhogyan is értelmezett zsidóságához mélyen kötődött, az antiszemitizmust nehezebben viselte el, a zsidósághoz való formális tartozását az antiszemitizmus hatására nagyobb teherként élte meg. A zsidóságtól való fokozódó elidegenedés mellett az áttérési hajlam az antiszemitizmus okozta *személyes sérelmek* gyakoriságának és súlyának növekedésétől függetlenül is emelkedhetett. A hatodik izraelita községkerület 1903-as évi ülésén felszólaló Mezei Mór, volt országgyűlési képviselő, ekkor a községkerület alelnöke, a következő évtől a neológ Országos Iroda elnöke, nem azok kitérésén ütközött meg, akiket „a társadalom nyomása, kenyérkereseti akadályok, házasságok kötéséből előálló helyzetek” indítottak arra, hogy elhagyják hitüket, hanem azon áttéréseken, „melyeknek nincsenek felfedezhető okaik”, hacsak az nem, „hogy az illetőkből kiveszett minden ragaszkodás úgy elődeik hagyományaival, mint saját múltjukkal szemben”.³² Molnár Ferenc két évvel korábban megjelent első regényének Holländer Izidorból Orsovai Pállá avanszált főhőse egy teljesen átlagosnak bemutatott pesti banktisztviselő, „olyan rendes Váci utcai és Andrássy úti arc”. Szakmai előmenetelében zsidó státusza nem jelenthetett akadályt. Felekezeti hovatartozásának hátránya azon malőrben csúcsosodott ki, hogy vallási státusza miatt nem nyerhetett felvételt egyes evezősegyletekbe. Molnár bemutatásában ennyi lényegében elég is volt ahhoz, hogy főhőse az áttérés mellett döntjön. „Kicsit későn – volt már vagy huszonhárom éves –, de ő úgy gondolkozott, hogy sohasem késő otthagyni egy *kellemetlen* vallást.”³³

³² A hatodik községkerület gyűlése. *Magyar Zsidó Szemle*, 20. évf., 1903, 239–240. o.

³³ MOLNÁR FERENC: *Az éhes város*. (1901) Pesti Szalon Könyvek, Bp., 1993, 6., 13. o. Kiemelés tőlem.

Zsidóság – tradicionalitás és modernitás

Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából

*Szerkesztette:
Bíró Zsuzsanna Hanna
Nagy Péter Tibor*

Zsidóság – tradicionalitás és modernitás

*Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja
alkalmából*

WESLEY JUBILEUMI KÖTETEK

Sorozatszerkesztő:

Majsai Tamás

Zsidóság – tradicionalitás és modernitás

*Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja
alkalmából*

Szerkesztette:

Biró Zsuzsanna Hanna

Nagy Péter Tibor

Wesley János Lelkészképző Főiskola
Budapest, 2012.